

Αρμενιστής

Τόμ. 2, Αρ. 2 (2024)

Αρμενιστής

Ο παράξενος τρόπος των Ελλήνων (ο Παπαδιαμάντης στον Χρήστο Βακαλόπουλο)

Δημήτρης Κοσμόπουλος

doi: [10.12681/armen.37634](https://doi.org/10.12681/armen.37634)

Copyright © 2024, Δημήτρης Κοσμόπουλος

Άδεια χρήσης [#plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4/#](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4/#).

Δημήτρης Κοσμόπουλος

Ο ΠΑΡΑΞΕΝΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΣΤΟΝ ΧΡΗΣΤΟ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟ)

Στο τεύχος 463 του περιοδικού *Αντί* (5/4/1991) δημοσιεύεται το κείμενο του σκηνοθέτη και πεζογράφου Χρήστου Βακαλόπουλου με τίτλο «Η ιερή μελωδία της πραγματικότητας». Το ως άνω τεύχος του περιοδικού *Αντί* αποτελεί αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη – ένα αφιέρωμα από εκείνα που μόνον ο μακαρίτης Χρήστος Παπουτσάκης, ο χαλκέντερος εκδότης του περιοδικού, ήξερε να κάνει.

Εάν το αφιέρωμα έμεινε αναντίρρητα ως ένα από τα αφιερώματα με κείμενα αναφοράς για τον Παπαδιαμάντη, το κείμενο του Χρήστου Βακαλόπουλου θα μπορούσε ανενδοιάστως να χαρακτηριστεί ως καταστατικό κείμενο για το πρόσωπο και το έργο του Σκιαθίτη. Σπάνια στην δοκιμιακή μας γραφή ειπώθηκαν τόσα σημαντικά και ξεχωριστά για ένα έργο μέσα σε τόση λίγην έκταση. Το κείμενο εκτείνεται σε 1643 λέξεις. Οι παραπομπές του είναι μόλις έξι, οι πέντε εκ των οποίων αναφέρονται σε κείμενα του Παπαδιαμάντη και μία στην θεμελιώδη ομιλία του Ζήσιμου Λορεντζάτου στον φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσός» το 1961, με αφορμή τα πενήντα χρόνια από την κοίμηση του Παπαδιαμάντη. Το «μικρό» αυτό δοκίμιο του Βακαλόπουλου διαπνέεται από μιάν *αντιφιλολογική* –αν μπορεί να επιτραπεί ο όρος- στάση. Η στάση αυτή, άλλωστε, υπάρχει σε όλο το δοκιμιακό έργο του. Ο ίδιος αλλού, με την λεπτή και αγαθή ειρωνεία του, είχε τοποθετηθεί έναντι του συνδρόμου των περισπούδαστων διατριβών, οι οποίες διυλίζουν τον κώνωπα καταπίνοντας την κάμηλο. Πριν περάσουμε σε αυτό καθ' αυτό το κείμενο και στην πανθομολογούμενη σπουδαιότητά του, θα πρέπει να τονίσουμε ότι το πρόβλημα που θέτει δοκιμιακά ο Βακαλόπουλος, ειδικά στην ύστερη δεκαετία της ζωής του, είναι το αιτούμενο του νοήματος και σε προσωπικό και σε συλλογικό επίπεδο. Ανήκοντας σε μια γενιά –γεννήθηκε στα 1956 κι έφυγε μετά την ήττα του από τον καρκίνο και την νόσο του Hodgkin στα τέλη Ιανουαρίου 1993- η οποία πέρασε την εφηβεία της στην Χούντα, μέθυσσε στα φοιτητικά της χρόνια στην ευωχία των ιδεολογικών ψευδαισθήσεων και έφαγε από την πικρή στάχτη της

ματαίωσης, ο Βακαλόπουλος, -για λογαριασμό της γενιάς του αλλά και ενός ολόκληρου κόσμου εν τέλει- αναρωτήθηκε έμπονα για το ποιός είναι, ποιοί είμαστε και πού πάμε. Γι' αυτό, αποσκορακίζοντας τον κανόνα μιάς επιδερμικής εμβρίθειας, η οποία γυρεύει άλλοθι σε φιλολογικές και θεωρητικές πόζες και άγονα σχήματα, ξεκινά το κείμενό του για τον Παπαδιαμάντη με την οδυνηρή ειλικρίνεια του παθόντος, του κάμνοντος κι αιχμαλώτου στην τρυφή παγίδα των ελαφρών ιδεολογημάτων που ταλάνιζαν για δεκαετίες –ακόμη ταλάνιζον- τον νεοελληνικό βίο και ως πάσχων ομολογεί: Οι Φυλακισμένοι και οι άρρωστοι καταφεύγουν συχνά στην Αγία Γραφή και μερικοί Έλληνες στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

Καθώς ο ελληνικός κόσμος χαλαρώνει στην ασφυκτικά αναπνευστική αγκαλιά της φανταστικής ευρωπαϊκής κοινότητας, αυτού του πολυσυλλεκτικού κατασκευάσματος που στηρίζεται στην αναγκαιότητα της οικονομίας κι όχι σ' εκείνη του αισθήματος, ο Παπαδιαμάντης θα έπρεπε ν' απομακρύνεται και να χάνεται από τα μάτια μας, όπως τόσο άλλοι πριν και μετά απ' αυτόν. Εμείς οι ίδιοι, *σαρκοί, υλόφρονες και νωθροί άνθρωποι*, θα έπρεπε να τον είχαμε φυλακίσει μια για πάντα στα σχολικά αναγνωστικά η σε κάποιο λογοτεχνικό μουσείο. Όμως ο Παπαδιαμάντης λάμπει περισσότερο παρά ποτέ κι αυτό συμβαίνει παρά τη θέληση μας. Όσο ο κόσμος γύρω μας αποχαιρετάει τον δικό του τόσο η φήμη του μεγαλώνει, όσο οι ερμηνείες για τη ζωή και το έργο του πληθαίνουν τόσο εκείνος τις αντιπαρέρχεται και επιβιώνει· η παρουσία του αφήνει ένα ανεξίτηλο χνάρι. Ο ελληνικός κόσμος μοιάζει σ' αυτή τη νωθρή περίοδο της ιστορίας του με παγιδευμένο ζωντανό σώμα το οποίο, όπως έγραφε ο Παπαδιαμάντης το 1907, στο άρθρο «Γλώσσα και κοινωνία», *όσο δεν δύναται να ζήση δι' ενέσεων, τρόπον τινά, από κόριν αρχαίων σκελετών και μνημείων, άλλο τόσον δεν δύναται να ζήση, εμμή μόνον κακήν και νοσηράν ζωήν, τρεφόμενον με τουρισιά και με κονσέρβας ευρωπαϊκάς*. Σήμερα, πίσω από το υποσχόμενο πλούσιο ευρωπαϊκό τραπέζι προβάλλει το πρόχειρο αμερικάνικο φαγητό. Έτσι, μερικοί από μας, χορτασμένοι και πεινασμένοι ταυτόχρονα, πιάνονται την ύστατη στιγμή από τον Παπαδιαμάντη.

Να πιαστούμε από την τελευταία φράση του παραθέματος: ο Βακαλόπουλος ομολογεί με σθεναρή και εξουθενωτικά εξομολογητική ειλικρίνεια ότι η γενιά του αποτελείται από «χορτασμένους και πεινασμένους ταυτόχρονα». Εξαιτίας αυτού παραμένει ασίγαστα διψασμένη για νόημα που το νιώθει, που ανθίζεται τα ίχνη από τον άνεμό του σε ό,τι έχει απομείνει από έναν πάλαι ποτέ γεραρό και πλούσιο στις διαλάμπεις του κοινοτικό βίο. Κι επειδή, κατά την ασκητική εμπειρία της πνευματικής μας παρακαταθήκης, το πρώτο βήμα για την μετάνοια είναι η επίγνωση της πνευματικής νόσου, ο Βακαλόπουλος και οι δικοί

του, οι φίλοι της κοινής περιπέτειας και πορείας στην ιχνηλάτηση της αυθεντικότητας του βίου, αισθάνονται «φυλακισμένοι και άρρωστοι». Και αν οι φυλακισμένοι και οι άρρωστοι, πάντα κατά τον Βακαλόπουλο, καταφεύγουν στην Αγία Γραφή, αυτοί καταφεύγουν στον Παπαδιαμάντη και τον κόσμο του γιατί εκεί βρίσκουν τους επιχωματωμένους από την τρέχουσα νεοελληνική ξετσιπωσιά θησαυρούς ενός βίου που θεμέλιό του είχε την Αγία Γραφή.

Στα 1991, η Ελλάδα κορδακίζεται με την ευρωπαϊκή της προοπτική, την οποία βεβαίως δεν εκλαμβάνει ως ιστορική ευκαιρία αναμέτρησης της ευθύνης και της υπευθυνότητας που έχει ως ετερότητα στην σχέση της με τους Ευρωπαίους, αλλ' αντιθέτως ως χρυσή ευκαιρία για να ανοίξει η στρόφιγγα του φαντασιακού κέρατος της Αμάλθειας που χαρίζει μονομερώς τις χρηματικές και υλικές προϋποθέσεις, μέσα από τα περίφημα «πακέτα», για την διαιώνιση της επίπλαστης ευμάρειας, της οποίας όμως οι ρίζες είναι το απέραντο, πολύχρωμο μηδέν. «Εμείς οι ίδιοι», λέει ο Βακαλόπουλος στο κείμενό του, «σαρκοί, υλόφρονες και νωθροί άνθρωποι, θα έπρεπε να τον είχαμε φυλακίσει μια για πάντα στα σχολικά αναγνωστικά ή σε κάποιο λογοτεχνικό μουσείο. Όμως ο Παπαδιαμάντης λάμπει περισσότερο παρά ποτέ και αυτό συμβαίνει παρά την θέλησή μας».

Στο κείμενο της «Ιερής μελωδίας της πραγματικότητας», ο Παπαδιαμάντης λάμπει. Και λάμπει πανσέληνος, όπως τονίζει ο Βακαλόπουλος στην πρώτη παράγραφο του κειμένου του (που παραθέσαμε προηγουμένως) «...όσο οι ερμηνείες για τη ζωή και το έργο του πληθαίνουν τόσο εκείνος τις αντιπαρέρχεται και επιβιώνει· η παρουσία του αφήνει ένα ανεξίτηλο χνάρι». Για τον Βακαλόπουλο, η μόνη προοπτική θεραπείας των αρρώστων και φυλακισμένων στην εκμαυλιστική φρεναπάτη της έγχρωμης τηλεοπτικής εποχής που ανατέλλει εκείνον τον καιρό είναι η επανέυρεση της ιερότητας του κόσμου. Η νωθρότητα του ελληνικού κόσμου, η νεκροφάνεια μιας κοινωνίας που ακκίζεται αυτοϊκανοποιούμενη κατά το διαφημιστικό σλόγκαν «σε επιθυμίες που δεν μπορούν να περιμένουν» είναι ο εγκλεισμός στην «σεναριακή αντίληψη της πραγματικότητας». Η έξοδος και η απολύτρωση έρχονται με τον τρόπο που φανερώνει η γραφή του Παπαδιαμάντη, γιατί αποκαλύπτει τον πνευματικό άξονα των πραγμάτων και του κόσμου. Λυτρωμένος ο Παπαδιαμάντης, κατά τον Βακαλόπουλο, από τις ψευδοκατασκευές της πλοκής, που δείχνουν την δυστυχία του μοντέρνου κόσμου και της σημερινής μεταμοντέρνας και παρωδιακής εκδοχής του, «...πιάνει με δέος ένα νήμα που τον οδηγεί στην πνευματική ρίζα της κτίσεως, κι αυτό είναι που μας μαγνητίζει και μας αφορά, είτε το θέλουμε είτε όχι».

Για τον Βακαλόπουλο, ο Παπαδιαμάντης δεν είναι ούτε καλός συγγραφέας μόνο ούτε ταπεινός ασκητής μόνο. Η σημασία του κειμένου του Χρήστου έγκειται ακριβώς σε αυτό.

Διαφοροποιούμενος από τις τρέχουσες ερμηνευτικές, που δεσμεύουν τον Παπαδιαμάντη στην τακτοποίηση είτε του φιλολογισμού είτε του ευσεβισμού, αναδεικνύει την καθολικότητα ως κεντρική διάσταση του παπαδιαμαντικού έργου. Περνώντας ο Βακαλόπουλος ανάμεσα από τις συμπληγάδες των δύο αυτών επαναπαυτικών προσεγγίσεων, τονίζει: Δεν μπορούμε να μεταμορφώσουμε τον Παπαδιαμάντη ούτε σε καλό συγγραφέα μόνο, ούτε σε ταπεινό ασκητή μόνο. Δεν μπορούμε να τον διαλύσουμε αναλύοντάς τον ούτε να τον παρουσιάσουμε σαν ψυχοπαθολογική περίπτωση όπως προσπαθήσαμε να κάνουμε με τον Μακρυγιάννη στην τηλεόραση μετά την έκδοση του *Οράματα και θάματα*. Μπορούμε ν' ακούσουμε τη μελωδία του και ν' αποφασίσουμε αν θα μάθουμε κάτι από τον άνθρωπο και τον συγγραφέα μαζί, κάτι που μας αφορά και μας μαγνητίζει, κάτι που αντέχει παράξενα μέσα στον χρόνο, διασχίζοντας σαν υπόγειο ρεύμα τον ελληνικό κόσμο. Σ' αυτά τα διηγήματα όπου συμβαίνουν τα πάντα χωρίς να συμβαίνει τίποτα που να τρέφει το θηρίο της πλοκής, αυτής της μάστιγας του σύγχρονου κόσμου, υπάρχει κάτι πέρα από τη λογοτεχνία η κάποια περιχαρακωμένη δογματική, ακόμα και «θρησκευτική», σύλληψη. Υπάρχει το σημάδι του ιερού χαρακτήρα της ανθρώπινης κατάστασης των πραγμάτων. Χωρίς αυτό το σημάδι δεν μπορούμε να πάμε πολύ μακριά, γυροφέρνουμε με διάφορα σχέδια οργάνωσης μιας ζωής που έχει καταντήσει σκιά του εαυτού της και τρώμε τις σάρκες μας. Ο Παπαδιαμάντης δεν έγραψε για ν' αποδείξει κάτι, αλλά για να υπηρετήσει το κοινό ελληνικό αίσθημα, τον παράξενο τρόπο των Ελλήνων, αυτόν τον τρόπο που σήμερα πολεμάμε με όλες μας τις δυνάμεις, μπλεγμένοι στην άρνηση της ζωής και στην αισθητικοποίηση του θανάτου. Ο άνθρωπος αυτός δέχτηκε να σηκώσει ένα βάρος χωρίς να κερδίσει τίποτα, και η φήμη που του παραχωρούμε σήμερα περισσότερο δείχνει τι προσπαθούμε να κερδίσουμε εμείς χωρίς κανένα απολύτως κόπο, όλοι εμείς που δεν δεχόμαστε ότι υπάρχει κάποιο σημάδι ή κάποιο νήμα που να μας οδηγεί σ' αυτό που είμαστε κι όχι σ' εκείνο που θέλουμε να γίνουμε βιάζοντας τον εαυτό μας. Με δύο λόγια, εμείς πρέπει να πλησιάσουμε τον Παπαδιαμάντη κι όχι να προσπαθήσουμε να τον φέρουμε στα νερά μας. Ας μείνουμε λίγο στην φράση «Ο Παπαδιαμάντης δεν έγραψε για να αποδείξει κάτι».

Ο Βακαλόπουλος αντιλαμβάνεται το κεντρικό σημείο της παπαδιαμαντικής οπτικής πάνω στα πράγματα και τον κόσμο και, εν τέλει, τον πυρήνα της παπαδιαμαντικής δημιουργίας. Για τον Παπαδιαμάντη αλλά και τον Βακαλόπουλο, η γραφή δεν είναι μέσο κατακύρωσης μιας ατομικής περσόνας, που ασκεί ως κατόρθωμα μια δεξιότητα από αυτές που κάνουν τις ατομικότητες να διακρίνονται μέσα στον νεωτερικό κόσμο. Αντιθέτως, η γραφή είναι μια επώδυνη απλόχερη απόσβεση του «εγώ» στην προοπτική της διακονίας του κοινού

ελληνικού αισθήματος. Αυτού που ο Βακαλόπουλος ονομάζει *παράξενο τρόπο των Ελλήνων*. Υπό αυτό το πρίσμα, για τον Χρήστο ο Παπαδιαμάντης δεν επιτυγχάνει απλώς μια αισθητική πραγμάτωση. Με την παπαδιαμαντική γραφή αναδύεται ολόκληρο το μυστικό βάθος του ανθρώπινου προσώπου μέσα στην ενδελέχεια της ιερότητας, που είναι και ο γνώμονας για την πιστοποίηση της αληθινής ή της κίβδηλης ζωής. Επομένως, για να τον αναδεχθούμε οφείλουμε να υπακούσουμε στα πνευματικά δεδομένα της συνέχειάς μας και της συλλογικής διάρκειάς μας στην Ιστορία και τον Χρόνο: «Για να τον δεχτούμε πρέπει ν' αποφασίσουμε ότι κι εμείς οι ίδιοι μοιάζουμε μόνο με τον εαυτό μας, τίποτα λιγότερο, τίποτα περισσότερο. Αυτή η πολύ απλή παραδοχή εμφανίζεται στις μέρες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σαν το πιο δύσκολο πράγμα του κόσμου. Ο Παπαδιαμάντης δεν είναι τίποτε χωρίς αυτή την παραδοχή, δεν χρησιμεύει σε τίποτα, η ενασχόληση μαζί του αποτελεί φιλολογική ιδιοτροπία, στην καλύτερη περίπτωση. Μισώντας τον εαυτό του ο ελληνικός κόσμος δεν είναι σε θέση ν' ακούσει την ιερή μελωδία της πραγματικότητας».

Το κείμενο του Βακαλόπουλου γράφεται ογδόντα χρόνια μετά την κοίμηση του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Και θά 'λεγε κανείς ότι αποδεικνύει, μ' έναν χαρισματικό και φωτισμένο τρόπο, ότι το κερύ του Παπαδιαμάντη δεν σβήνει ποτέ. Τριάντα χρόνια πριν τον Χρήστο, ο Λορεντζάτος «σ' ένα κείμενο τραγικά επίκαιρο» κατά την έκφραση του Βακαλόπουλου, έγραφε: *Ή θα πάρουμε στα σοβαρά τον κόσμο που μας παρουσίασε, ολόκληρο όμως τον κόσμο της ορθόδοξης ελληνικής χριστιανοσύνης, ως τις ακρότατες συνέπειες του, και τότε θα προσπαθήσουμε να καταλάβουμε τον Παπαδιαμάντη όχι μόνο σαν λογοτέχνη, αλλά σαν πνευματικό μας κεφάλαιο – αυτό δεν ισχυριζόμαστε πως είναι; – ή αλλιώς θα γυρίσουμε πίσω στις αισθητικές επιφάνειες, στη «λογοτεχνία» ή στην ψυχολογία των διηγημάτων, και θα θερίσουμε ό,τι σπείραμε: την άσκοπη (l' art pour l' art) νεροτριβή της ευαισθησίας μας. Όσοι θέλουν είναι ελεύθεροι να το κάνουν αυτό. Μόνο που χάνουν το δικαίωμα να παίρνουν τον Παπαδιαμάντη στα σοβαρά, ή αν τον πάρουν στα σοβαρά, τότε χάνουν το δικαίωμα να παραμερίζουν αφρόντιστα όσα λάτρευε εκείνος και τα είχε κάνει ζωή του, ή να τα θεωρούν μόνο «ποίηση» και «γραφικότητα» και να συνεχίζουν με το αζημίωτο τα ατομικά πάρε δώσε – όσοι άνθρωποι τόσες και εντυπώσεις (impressionisme) – με τις αισθητικές επιφάνειες. Διέξοδος δεν υπάρχει. Τηρώντας αυστηρά τις αναλογίες και φεύγοντας από τις αισθητικές μόνον φανερώσεις, θα μπορούσαμε να αντιστοιχίσουμε την προειδοποίηση του Λορεντζάτου, αλλά και την τραγική διαπίστωση του Βακαλόπουλου για το μίσος που τρέφουμε προς τον συλλογικό εαυτό μας, θα μπορούσαμε, λέω, να αντιστοιχίσουμε την κοινή αντίληψη και των δύο για το πνευματικό σύμπαν του Σκιαθίτη με την πρωτογενή αίσθηση του ρυθμού που μεταμορφώνει τον κόσμο σε μουσική, την οποία*

επικαλείται ως πηγή της ποιητικής αντίληψης για την ζωή, ο Κωστής Παλαμάς. Ο Βακαλόπουλος εξαργυρώνει τις αμαρτίες και τις αστοχίες μιάς ολόκληρης γενιάς, αλλά και των γονέων και των παππούδων της, γιατί ακριβώς απολέπισε την όραση και καθάρισε την ακοή με άνωθεν δωρεά, καθιστάμενος εντολοδόχος του ρυθμού ενός ολόκληρου κόσμου. Ενόσ κόσμου απορφανισμένου από το πρωτογενές φως της πίστης των πατέρων του και απορρυθμισμένου μέσα στα βαλτόνερα όλων των επείσακτων εκδοχών του ιστορικού μηδενισμού: *κι από τότε που θρηνώ / το ξανθό, το γαλανό / και το ουράνιο φως μου / μετεβλήθη εντός μου / ο ρυθμός του κόσμου*, για να θυμηθούμε τον Γεώργιο Βιζυηνό του Δρομοκαϊτείου. Σχεδόν δύο χρόνια μετά την δημοσίευση του σημαντικότερου, για τον υπογράφοντα (και όχι μόνον), κειμένου για τον Παπαδιαμάντη που μας χαρίστηκε μετά το κείμενο του Λορεντζάτου το 1961, ο Χρήστος φεύγει χτυπημένος από τον καρκίνο. Χαριτολογώντας ο ίδιος και ακράτως αυτοείρων, έλεγε ότι κουβαλάει «βραδυφλεγή βόμβα» μέσα του. Η περιπέτεια ξεκίνησε δεκαπέντε περίπου χρόνια πριν τον θάνατό του. Τα δεκαπέντε ωριμότερα και γονιμότερα χρόνια όχι μόνον στην δημιουργία του -κινηματογραφική, πεζογραφική και δοκιμαϊκή- αλλά και στο προσωπικό, πνευματικό του (με την έννοια που η καθ' ημάς παράδοση δίνει στον όρο) μέστωμα. Ένα μέστωμα που τελέστηκε -το επαναλαμβάνουμε- ως άνωθεν δωρεά.

Πώς έγινε κι ένα από τα φοβερότερα παιδιά της Μεταπολίτευσης, που έβγαινε από τα φεστιβάλ των πολιτικών νεολαιών, από τις ροκ μπάντες και τις εκπομπές στο ραδιόφωνο για τους Kinky Boys, να γίνει το αντηχείο του αιτήματος της άνυδρης και αυχημής ελληνικής ερήμου της εποχής μας για δρόσο Αερμών; Αυτά γίνονται «από μόνα τους», έλεγε ο Λορεντζάτος. Ή γίνονται με το αόρατο χέρι που χαϊδεύει κάποια στιγμή τα μαλλιά σου και λες, έτσι όπως είσαι καθημαγμένος και γονατισμένος, «αυτό που γύρευα είμαι». Όπως η ραγισμένη Ρέα Φραντζή στο κύκνειο άσμα του Χρήστου, την *Γραμμή του Ορίζοντος*, που είναι μια Ελληνίδα, ένα νέο κορίτσι που μοιάζει να βγαίνει από τις παπαδιαμαντικές σελίδες: «Η ταυτότητά της γράφει Ρέα Φραντζή, ελαφρά ντυμένη, έχει μερικά λεφτά, κάθεται με την πλάτη ακουμπισμένη στον απέναντι τοίχο του μικρού μαγέρικου, στην πλατεία του Άνω Κάμπου, απέναντι από την άσπρη εκκλησία, χιλιάδες χρόνια μετά την Αποκάλυψη, εννιακόσια χρόνια από τότε που ο μοναχός Χριστόδουλος έχτισε ένα μοναστήρι εκεί που ήταν ο ναός της Αρτέμιδος, τρεις μέρες από τότε που χώρισε με τον άντρα της. Η άσπρη εκκλησία τρυπάει τον γαλάζιο ουρανό, για πρώτη φορά βλέπει ζωντανή μπροστά στα μάτια της την ελληνική σημαία. Κάτω από τη σημαία παρελαύνει πάνοπλος ο ξανθός κόσμος, πηγαίνει να ψηθεί, πηγαίνει για μπάνιο, τρέχει να ξεκουραστεί. Κανείς δεν προσέχει τη σημαία που στέκει αόρατη, μόνο μια γυναίκα που μόλις χώρισε είναι σε θέση

να την αντιληφθεί, βγάζει τα μαύρα γυαλιά και ο ήλιος την τυφλώνει. [...] Τριανταδύο χρόνων, χωρισμένη, ρίχνει μιά ματιά κατανόησης στον κόκκινο δίσκο που χάνεται, προσπερνάει μια μικρή εκκλησία που στέκει ξεκάρφωτη στην άκρη του γκρεμού μ' ένα λευκό πανί ν' άνεμίζει στην πόρτα της. Κάνει δυο βήματα, στέκεται, γυρίζει και βλέπει στα μάτια τη μικρή ξεκάρφωτη εκκλησία, τής έρχεται να κάνει τό σταυρό της και δέν τόν κάνει γιατί ντρέπεται, χιλιάδες φίλοι μέσα της τής λένε νά μήν τό κάνει, τί νόημα έχει αυτό που κάνει, τό κάνει χωρίς να τό έννοεϊ, δέν είναι τοῦ επιπέδου της να κάνει το σταυρό της, αυτό τό κάνουν άνθρωποι πού δέν σκέφτονται τί νόημα έχει αυτό πού κάνουν. Χιλιάδες φίλοι ψιθυρίζουν μέσα της ότι είναι μεγάλο άτόπημα νά κάνεις το σταυρό σου, είναι ύποκρισία, είναι άμαρτία, είναι κακό σημάδι, είναι άισχος, είναι μαλακία, είναι άνοησία, είναι γελοϊο, είναι ήλίθιο, είναι τρέλα, είναι μεγάλη ύποχώρηση, μήν τό κάνεις αυτό τό πράγμα, Ρέα Φραντζή, τό κάνεις χωρίς νά τό έννοεϊς. Αύτή τήν εκκλησία τήν έβαλαν έδω, στην άκρη τοῦ γκρεμού, χωρίς νά τό έννοοῦν. Τό λευκό πανί άνεμίζει στην πόρτα της χωρίς νά τό έννοεϊ, ό άνθρωπος που περνάει πάνω στο μαῦρο άλογο και τής λέει καλησπέρα κάτι άλλο έννοεϊ, χιλιάδες φίλοι υπάρχουν μέσα της και τήν κάνουν καχύποπτη, κάθε στιγμή χιλιάδες μάτια την παρακολουθοῦν, χιλιάδες γνώμες έλέγχουν τις κινήσεις της, πρέπει να εξηγητεί αυτό πού πρόκειται να κάνει, πρέπει να έχει κάποιο λόγο και νά τό έννοεϊ, τό κάνει για κάποιο λόγο, δέν τό κάνει έτσι, σκέφτεται να κάνει το σταυρό της για κάποιον συγκεκριμένο λόγο πού πρέπει να εξηγηθεί.

Στέκεται άκίνητη, μαγνητισμένη, μελαχρινή, χωρισμένη και κάνει ντροπαλά τό σταυρό της δέκα βήματα από τήν άκρη τοῦ γκρεμού. Τον Αύγουστο τοῦ 1971 πήγαιναν με τή Βάνα να καπνίσουν κρυφά ένω όλο τό χωριό βρισκόταν στην εκκλησία, έμπαιναν τήν τελευταία στιγμή για νά μήν τίς καταλάβουν, μόλις πού προλάβαιναν τό "Άγιος ίσχυρός, Άγιος άθάνατος, έλέησον ήμάς. Κάπνιζαν κάνοντας πολύ μεγάλα σχέδια, ή ζωή ήταν άλλοῦ, παντοῦ άλλοῦ έκτός από έδω, δέν ήταν ζωή αύτή έδω δι' εϋχών τῶν Άγιων Πατέρων, ή ζωή ήταν ένα πράγμα καλοντυμένο, κομψό, άστραφτερό, διακριτικά συγκινημένο, λεπτό, τα είχε δεϊ άλλωστε στην Έλβετία, τοῦ χρόνου ή Βάνα θα πήγαινε με το σχολείο στη Γαλλία, θά αισθανόταν έλεύθερη, θά κάπνιζε όσο ήθελε, θά μιλοῦσε γαλλικά, θά πήγαινε στα μαγαζιά. Έλέησον και σώσον ήμάς, εϋτυχῶς που βρέθηκαν οι δυό τους, δέν είχε μέ ποιόν να μιλήσει ή Βάνα σ' αυτό τό χωριό, κανείς δεν καταλάβαινε, κανείς δεν άκουγε δίσκους, τί έκαναν όλοι αύτοι οι άνθρωποι σ' αυτό τό χωριό, δέν ήξεραν πῶς είναι ή πραγματική ζωή; Μιλοῦσαν συνέχεια για το παρελθόν, μά τί ήταν αυτό τό παρελθόν, ποῦ ήταν έπιτέλους αυτό τό παρελθόν, γιατί δεν έμφανιζόταν ποτέ νά τό δοῦμε, ποῦ είχε πάει να κρυφτεί και τό έψαχναν μέ τόση μανία, δέν ήξεραν ότι δέν υπάρχει πιά αυτό τό πράγμα; Πήγαιναν όλοι

μαζί στην εκκλησία κι άνηφόριζαν πίσω όλοι μαζί, καθόντουσαν όλοι μαζί στα καφενεΐα κι έλεγαν άναμνήσεις όλοι μαζί, πώς ήταν δυνατόν να κάνουν τα πράγματα όλοι μαζί, τί ζωή ήταν αυτή γεμάτη άναμνήσεις, δέν ήξεραν ότι δέν υπάρχουν πιά άναμνήσεις, τί ακριβώς έννοοΰσαν λέγοντας αυτά τά πράγματα που ήταν τόσο μακριά από τήν πραγματική ζωή; Κάποιος έπρεπε νά τούς μιλήσει, νά τούς πεί ότι τό παρελθόν πέθανε, κάποιος έπρεπε νά τούς έξηγήσει ότι ζωή εΐναι αυτό πού δέν έχει πιά παρελθόν, αυτό πού γίνεται έπειδή δέν θυμάσαι τίποτα πιά, πώς βρέθηκε έδω αυτό τό χωριό, γιατί κάπνιζαν μόνο οι άντρες, γιατί κοιμόντουσαν τόσο νωρίς, ζωή ήταν νά έχεις ηλεκτρικό, πώς μποροΰσαν μ' αυτές τίς λάμπες; Γιατί επέμεναν να είναι φτωχοί, να έχουν μόνο ένα περίπτερο, νά έχει τόσο λίγα πράγματα το περίπτερο, να πηγαίνουν όλοι μαζί στην εκκλησία, να γυρίζουν όλοι μαζί; Κάποιος έπρεπε νά τούς άνοίξει τα μάτια, νά τούς μιλήσει για τήν πραγματική ζωή. [...]

Παραμερίζει τό λευκό πανί, μπαίνει στη μικρή ξεκάρφωτη εκκλησία, ανάβει ένα κερι. Ό ήλιος δύει, κάποιος πέρασε κι άναψε ένα κερι, πέρασε μια μελαχρινή γυναίκα κι άναψε ένα κερι, έστειλε μερικές σκέψεις στις φίλες της καί στον άντρα της, έστειλε ένα χαιρετισμό σ' ένα ντροπαλό παιδί πού μπήκε στο δωμάτιό της κι ύστερα το κατάπτε ή πραγματική ζωή, πέρασε μια γυναίκα καί συνέχισε προς την πλατεία, πήγαιναν όλοι μαζί στην εκκλησία κι άνηφόριζαν πίσω όλοι μαζί, καθόντουσαν στά καφενεΐα κι έλεγαν άναμνήσεις, τούς διέφευγε ή πραγματική ζωή, προσέφεραν λουκούμι, ψιθύριζαν τό Δι' ευχών όλοι μαζί, πέρασε μια μελαχρινή γυναίκα τή στιγμή τής δύσης κι άναψε κερι χωρίς να ξέρει γιατί».

Η Ρέα Φραντζή έκανε τον σταυρό της. Το ίδιο έκανε κι ο Βακαλόπουλος. Τόσο, ώστε τις τελευταίες μέρες πριν το φευγιό του, εκείνο τον λερό Γενάρη του '93, έλεγε «μπαινοβγαίνω στον θάνατο για να τον συνηθίσω». Ο κοινός μας αδελφικός φίλος ποιητής Ηλίας Λάγιος, που ζούσε κι αυτός με τον τρόπο του «κάτω από του κυρ-Αλέξανδρου τον επενδύτη» και που τραγούδησε *Και στην Δεξαμενή ως δεις ν' απλώνει / του κυρ Αλέξανδρου ο επενδύτης, / θα τυλιχτείς πρηνής, θύμα και θύτης, / λευκό σεντόνι*, είναι εκείνος που τον έκλαψε: *Άρχοντά μου, σθησμένη σάρκα, ματιά χωρίς τα μάτια σου, / σβόλε από χώμα, αχερουσία, μεσάνυχτα του κανενός, / μα πώς βαστάς την τόση απουσία; / Δεν σ' το 'πανε, ψυχούλα μου, που ο θάνατος νικήθηκε για πάντα;* Και ο λίγο μεγαλύτερός του ποιητής και φίλος Διονύσης Καψάλης έδωσε το δικό του τραγούδι: *Στον ουρανό, θα λέμε, πηγες, Χρήστο, / να ζήσεις εν κρυπτώ και παραβύστω' // μα το πρωί εκείνο στου Ζωγράφου / στην παγωνιά σωπαίναμε του τάφου.*

Ο Χρήστος Βακαλόπουλος λογοδότησε στα πόδια του Παπαδιαμάντη την μετάνοια μιας ολόκληρης σκοτεινιασμένης γενιάς, αλλά και όλης της μεταπολεμικής Ελλάδας. Με άλλα λόγια, ενώπιον του Κριτού, του Παλαιού Ημερών, του Τρισαγίου απόθεσε το χιόνι της

Ψυχής του με παραστάτη και ευχέτη τον ανέσπερο και αειθαλή Γέροντα των Ελλήνων: τον
Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη.